

τον κειμένου και ένα σύντομο βιβλιογραφικό συμπλήρωμα (τριών λημμάτων) «με βασικής σημασίας νεότερα δημοσιεύματα» (δεν καλύπτει βέβαια το σύνολο των αναφορών). Στο σύντομο αυτό πρόλογο υποστηρίζει τη νέα μορφή «κριτικής» έκδοσης με μαχητικότητα: «Στην Εισαγωγή μας επιδιώξαμε τον συνδυασμό της επιστημονικής ακρίβειας και της ουσιαστικότητας· ο όγκος σοφών αλλά επουσιωδών και συχνά αμφιβόλων ή εσφαλμένων παρατηρήσεων δεν διαβάζεται ούτε από τους «ειδικούς». Έχομε ελέγξει ανάλογες περιπτώσεις στο παρελθόν. / Κάποιες αντιρρήσεις, που ακούστηκαν σχετικά με τις εκδόσεις μας, θα μπορούσαν να αποδοθούν στην περιορισμένη εκδοτική πείρα των διαφωνούντων, στην όχι πλήρη γνώση του ιδιώματος, καθώς και των κανόνων της κριτικής των κειμένων» (σ. 8· παραπέμπει και στον Πρόλογο και την Εισαγωγή στην *Ελευθερωμένη Γερουσαλήμ*, Αθήνα 1992, σσ. 11 εξ. και σ. 30 σημ. 20 καθώς και στην βιβλιοκρισία μου, βλ. παραπάνω, και του David Holton, *Σημείο 1*, 1992, σσ. 295 εξ.). Η βιβλιογραφία, όπως αναφέραμε, δεν ανανεώθηκε ουσιαστικά· η παλαιά μελέτη του Bursian έμεινε δημοσιευμένη στις πραγματείες της Βασιλικής Sächlichen Gesellschaft der Wissenschaften (αντί Sächsischen, της Σαξονίας). Το αναγνωστικό κοινό ας χαρεί το ποιητικό κείμενο στην καλαίσθητη εκτύπωσή του (στην κάσα με το χέρι στοιχειοθετημένο) και ας αφήσει τους φιλολόγους να προβληματιστούν πάνω στην ανάγκη ή όχι μιας κατάρτισης αυτοτελούς έκδοσης του χειρόγραφου Β είτε κριτικής έκδοσης όλων των χειρογράφων και έντυπων εκδόσεων με πλήρη apparatus criticus, όπως στην περίπτωση της «Θυσίας του Αβραάμ».

Κυκλοφόρησε και μια έκδοση του κειμένου από τις εκδόσεις «Πέλλα» (με περίεργο τίτλο) που δεν είναι τίποτε άλλο από απαράλλακτη ανατύπωση της παλαιάς έκδοσης του Βέη (ή μάλλον των βοηθών του), που η εισαγωγή του έχει ξεπεραστεί και το κείμενο παρουσιάζει πάμπολλα λάθη· ούτε η διπτογραφία του δίστιχου Ε 245-246 και 253-254 δεν διορθώθηκε. Σε τι χρησιμεύουν και πού αποβλέπουν τέτοιες εκδόσεις;

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

WIM F. BAKKER/ARNOLD F. VAN GEMERT

Η Θυσία του Αβραάμ.

Κριτική Έκδοση. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1996, Σελ. XLIV, 408, 8 εικ.

Σπάνια στην ιστορία των κριτικών εκδόσεων κειμένων της μεταβυζαντινής και νεοελληνικής λογοτεχνίας σε μια κριτική έκδοση κειμένου προηγήθηκαν τόσες προεργασίες όπως στην προβλεπόμενη περίπτωση. Όλες προέρχονται από την πένα του γνωστού Ολλανδού νεοελληνιστή και εκδότη κειμένων της κρητικής λογοτεχνίας καθώς και νοταριακών εγγράφων Wim Bakker: «Structural differences between Grotto's *Lo Isach* and *The Sacrifice of Abraham*» *Folia Neohellenica* 1 (1975), σσ. 1-26· *The Sacrifice of Abraham. The Cretan Biblical Drama Η Θυσία του Αβραάμ and Western European and Greek Tradition*. Birmingham 1978 (βλ. τη βιβλιοκρισία μου στα *Südost-Forschungen* 38, 1979, σσ. 486-490)· «Οι παλιές εκδόσεις της *Θυσίας του Αβραάμ*», *Ο Ερανιστής* 15 (1979), σσ. 23-74· «*The Sacrifice of Abraham: a first approach to its poetics*», *Journal of Modern Greek Studies* 6/1 (1988), σσ. 81-95· «*The Sacrifice of Abraham and its Tradition: evaluation of the manuscript and the editions*», *Cretan Studies* 2 (1990), σσ. 11-71· «Religious Drama», Chap. 8 στον τόμο: D. Holton (ed.), *Literature and society in*

Renaissance Crete, Cambridge 1991, S. 179-203, 297-300 (τόρα σε ελληνική μετάφραση Ηράκλειο 1997): «*Η Θυσία του Αβραάμ* στο χειρόγραφο Κολλυβά», *Ελληνικά* 40 (1989 [1991]), σσ. 417-424· «Οι άμεσες σαηνικές οδηγίες στη *Θυσία του Αβραάμ*», *Cretan Studies* 3 (1992) S. 1-19· «Η χασμοδία στα κρητικά κείμενα της ακμής», στον τόμο: Ν. Panayotakis (ed.), *Origini della letteratura neogreca*, Venezia 1993, τόμ. 1, σσ. 228-247· «Η θεατρικότητα της *Θυσίας του Αβραάμ*» *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, Ρέθυμνο 1994, σσ. 67-84. Η έκδοση ετοιμάζεται εδώ και δύο περίπου δεκαετίες και ολοκληρώθηκε με τη συνδρομή του άλλου γνωστού Ολλανδού εκδότη κειμένων της κρητικής λογοτεχνίας, του Arnold van Gemert. Αυτός ο ασυνήθιστο εκτεταμένος χρόνος προετοιμασίας της έκδοσης δεν οφείλεται μόνο στην περίπλοκη κατάσταση της παράδοσης του κειμένου, αλλά και στο γεγονός, ότι συνεχώς έβλεπαν το φως της δημοσιότητας σημαντικές πληροφορίες, για τη γλωσσική δομή, το μέτρο και τις ομοιοκαταληξίες του κρητικού βιβλικού δράματος, και ότι δημοσιεύτηκε μια concordance, η οποία διευκολύνει σε αφάνταστο βαθμό την «ψυχή» φιλολογική δουλειά. Αυτή προέρχεται από τη μελετήτρια εκείνη, η οποία προσέφερε πρωτότυπες για τη νεοελληνική φιλολογία εργασίες με τη βοήθεια του ηλεκτρονικού εγκεφάλου, ειδικά για το δράμα αυτό (ακολουθεί η ίδια εργασία για τον «Ερωτόκριτο» σε τέσσερις τόμους), την Ντία Φιλιππίδου: Dia M. L. Philippides, *Η Θυσία του Αβραάμ στον υπολογιστή. Λεξικολογικοί πίνακες και υφολογικά σχόλια*, Αθήνα 1986 (βλ. τη βιβλιοκρισία μου στα *Südost-Forschungen* 47, 1988, σσ. 491-494)· «Rhyming patterns in *Erotokritos* and *The Sacrifice of Abraham*: a preliminary investigation», *Cretan Studies* 1 (1988), σσ. 205-216· «Literary Detection in the *Erotokritos* and *The Sacrifice of Abraham*», *Literary and Linguistic Computing* 3/1 (1988) σσ. 3-11· μαζί με την J. V. Frangioni, «Patterns in the rhyming couplets of Cretan Renaissance drama: the case of *The Sacrifice of Abraham*», στον τόμο: *Proceedings of the Thirteenth International Conference of the Association for Literary and Linguistic Computing, Norwich 1986*, Paris-Genova 1988, σσ. 153-168· «Ο δεκαπεντασύλλαβος στην Κρητική Αναγέννηση: τα έργα της ακμής (1570-1669)», *Μαντατοφόρος* 32 (1990), σσ. 52-67· «Μια πρώτη συμβολή της ρίμας στην εξέταση της πατρότητας *Θυσίας* και *Ερωτόκριτου*», *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, Ρέθυμνο 1994, σσ. 571-589· «Υφολογικές παρατηρήσεις στα κείμενα της Κρητικής Αναγέννησης: μια συμβολή στην εξέταση του ήχου τους», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο 1991)*, Αθήνα 1996. Τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών έχουν ενταχθεί στην ανάλυση των εκδοτών, η οποία διακρίνεται από ένα ασυνήθιστο αναλυτικό βάθος, που δεν καθορίστηκε μόνο από το μεγάλο χρονικό διάστημα της προετοιμασίας της έκδοσης, αλλά και από την ποιητική ποιότητα του κειμένου, το οποίο ανήκει ασφαλώς στη Weltliteratur κατά τον ορισμό του Γκαίτε, αιτιολογείται όμως και από τις δυσκολίες της παράδοσης του κειμένου, που εγείρει μια σειρά από θεμελιώδη φιλολογικά προβλήματα. Επίσης υπήρχε μια πλούσια παλαιότερη βιβλιογραφία και εκδοτική δραστηριότητα, η οποία έπρεπε να βρει τη θέση της και το σχολιασμό της: εκτός από τις βενετικές εκδόσεις σε μορφή δημωδών βιβλίων και ψυχωφελών αναγνωσμάτων, το χειρόγραφο της Μαρκιανής βιβλιοθήκης της «*Θυσίας του Αβραάμ*» εκδόθηκε το 1880 από τον Émile Legrand (*Bibliothèque grecque vulgaire*, τόμ. 1, Paris 1880, σσ. 226-268), η Σοφία Αντωνιάδου προσέφερε το 1922 μια χρηστική έκδοση· το αποκορύφωμα της φιλολογικής ενασχόλησης με το κείμενο αποτελούν ασφαλώς οι δύο εκδόσεις του Γεωργίου Α. Μέγα το 1943 και το 1954, στις οποίες ακολουθούν χρηστικές εκδόσεις από την Ελένη Τσαντσανόγλου το 1971 (1974) και το Νικόλαο Τομαδά-

κη 1971, καθώς και αποσπάσματα σε κριτική έκδοση στην «Κρητική Ανθολογία» του Στυλιανού Αλεξίου (2η εκδ., Ηράκλειο 1969, σσ. 140-149), όπου οι κριτικές παρατηρήσεις που προκάλεσε η έκδοση του Μέγα έχουν ήδη ενσωματωθεί. Και ο Στυλιανός Ξανθουδίδης είχε προβεί σε προεργασίες μιας κριτικής έκδοσης στο χρονικό διάστημα 1926-1928, οι οποίες βρίσκονται στα κατάλοιπά του (Μ. Ι. Μανουσάκης). Μαζί με μιν ολόκληρη σειρά ειδικευμένων μελετών για γλώσσα, στιχουργική, ερμηνευτική, ύφος κτλ., κυρίως όμως για το θέμα της πατρότητας του Κορνάρου, προτεραιότητα ή υστερότητα της «Θυσίας» σχετικά με τον «Ερωτόκριτο», είχε δημιουργηθεί λοιπόν ένα ολόκληρο δίκτυο βιβλιογραφικών αναφορών σχετικά με ειδικευμένες πληροφορίες, εικασίες, αισθητικές αξιολογήσεις και εκτιμήσεις, φιλολογικές επιχειρηματολογίες κτλ. που αποτελούσαν την ευρύτερη προϋπόθεση του αναλυτικού βήθους που χαρακτηρίζει την έκδοση. Η «Θυσία του Αβραάμ» βρισκόταν ήδη από την αρχή του αιώνα, μετά τη θετική αξιολόγηση του Γ. Ψυχάρη (J. Psichari, «Un mystère crétois de XVIIe siècle», *Revue de Paris*, 15 avril 1903, σσ. 850-864, ανατύπωση στον τόμο *Quelques travaux de linguistique, de philologie et de littérature helléniques*, τόμ. 1. Paris 1930, σσ. 612-627) στο κέντρο του φιλολογικού ενδιαφέροντος, το οποίο δεν έχει οβήσει στο βαθμό, που οι ποιητική ομορφιά και ο βαθύς ανθρωπισμός του θερησκευτικού ποιήματος έβρισκε συνεχώς νέους θαυμαστές: η ανακάλυψη και η αναλυτική υπογράμμιση της δραματουργικής ποιότητας του μάλλον σύντομου έργου των 1144 δεκαπεντασύλλαβων είναι έργο του Wim Bakker.

Η κατάσταση της παράδοσης του κειμένου είναι δύσκολη και περιπλεγμένη: η πρώτη σωζόμενη βενετική έκδοση είναι αυτή του Βόρτολη 1713, η οποία ξανατυπώνεται το 1745 και το 1760 με κάποιες αποκλίσεις: στην τελευταία έκδοση φαίνεται πως λαμβάνονται υπόψη και γραφές, που προέρχονται από μη σωζόμενες εκδόσεις του Γλυκή το 1754, 1755 και 1756, αλλά κυρίως από τη χαμένη πρώτη (;) έκδοση του Νικόλαου Σάρρου το 1696, που αφιερώνεται στον ηγούμενο της Ζακύνθου Μάξιμου Μαρά, και την ύπαρξη της οποίας γνωρίζουμε μόνο εξαιτίας της ύπαρξης μιας έκδοσης της «Θυσίας» στα καρφιανλίδικα (τουρκικά με ελληνικά γράμματα) το 1800 (φιλοτεχνήθηκε το 1783): από τη μετάφραση όμως προκύπτει, έστω αδρά και έμμεσα, πως η έκδοση του 1696 πρέπει να είχε σημαντικές διαφορές από την πρώτη σωζόμενη έκδοση του 1713 (βέβαια για τη φιλολογική αναστήλωση του αρχικού κειμένου η τουρκική μετάφραση αποτελεί μόνο ενδεικτική πηγή σε ορισμένες περιπτώσεις). Δίπλα σ' αυτή την παράδοση του κειμένου υπάρχει και το χειρόγραφο «Κολλυβά», το οποίο παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με τις εκδόσεις του 1745 και του 1760 και πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά σ' αυτό το χρονικό διάστημα. Αυτό σημαίνει συμπερασματικά ότι η έντυπη παράδοση του κειμένου (το χειρόγραφο που αποτέλεσε τη βάση της χαμένης έκδοσης του 1696 πρέπει να ήταν καλής ποιότητας και γραμμένο με λατινικά γράμματα) δεν πρέπει να προτιμηθεί στην προσπάθεια αποκατάστασης του αρχικού κειμένου, γιατί παρουσιάζει μια ανομοιογενή και ανασφαλή βάση του κειμένου. Αυτό αναλύεται και εκτίθεται λεπτομερειακά στο πρώτο κεφάλαιο της πολύ μεγάλης εισαγωγής: «Οι βενετικές εκδόσεις» (σσ. 3-14). Ακολουθεί το κεφ. 2 «Το χειρόγραφο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης» (σσ. 15-28), που ασχολείται με τον άλλο κλάδο της παράδοσης του κειμένου: πρόκειται για το γνωστό Νανιανό Κώδικα (Marc. gr. XI. 19 [1394] φφ. 210r-231r), ο οποίος περιλαμβάνει μεγάλο μέρος της κρητικής δραματικής παραγωγής: είναι γραμμένος με λατινικά γράμματα από δύο διαφορετικούς αντιγραφείς: από έναν άγνωστο και μάλλον άπειρο (ώς το στίχο 630) και από τον Τζανέτο Αβούρη, ο οποίος ζούσε γύρω στα 1700 στα Επτάνησα. Παρατηρούνται εσφαλμένες α-

ντιγραφές, επανησιακοί τύποι, και στην περίπτωση του Αβούρη και συνειδητές επεμβάσεις και αλλαγές, λειάνσεις και μελοδραματικές αποκορυφώσεις στο κείμενο: το δραματικό κείμενο μεταμορφώνεται σε ψυχοφελές αφήγημα (οι συνολικά έξι σκηναϊκές οδμήρες, όλες περιπτώσεις, ανάγονται σ' αυτή τη μαγία «εξήγησης»), τα θρησκευτικά στοιχεία τονίζονται: το πρότυπο αυτού του χειρόγραφου πρέπει να είναι έργο ενός κρητικού διασκευαστή, ο οποίος έκαμε ο ίδιος ήδη βαθιές παρεμβάσεις στο αρχικό κείμενο: ποιητικά τολμηρές εκφράσεις και εικόνες αντικαθίστανται, η εικονολογία απλουστεύεται, το κείμενο «λειανέται» και επιτελοποιείται, τα θρησκευτικά στοιχεία υπογραμμίζονται με τρόπο διδακτικό, η θεατρικότητα υποκαθίσταται από αφηγηματικότητα, προστίθενται ακατέργαστα συγκινητικά μελοδραματικά στοιχεία. Ο άγνωστος αυτός διασκευαστής, με τον οποίο έχει να κάνει ο σημερινός φιλόλογος και αναγνώστης, δεν κατανόησε το ποιητικό μεγαλείο του προτύπου. Σ' αυτόν οφείλεται η τάση προς το θρησκευτικό διδακτισμό και το ψυχοφελές ανάγνωσμα για ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού (ως τέτοιο η «Θυσία» είναι ένα είδος bestseller των βενετικών τυπογραφείων κατά το 18ο και 19ο αιώνα, που μεταφράζεται επανειλημμένα για τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Μικρασίας, ακόμα και στα σερβικά). Κατ' αυτόν τον τρόπο η παράδοση του κειμένου στηρίζεται σε δύο αναφαίετες κλάδους: από το αυτόγραφο του άγνωστου κρητικού ποιητή πρέπει να υπήρχε α) ένα κρητικό χειρόγραφο, που αποτέλεσε τη βάση για τη χαμένη έκδοση του 1696 (που απακαθίσταται εν μέρει από την τουρκική μετάφραση του 1783), στην οποία ανάγονται η έκδοση του Βόρτολη 1713 και οι υπόλοιπες βενετσιάνικες εκδόσεις, και β) ένα χειρόγραφο άγνωστου κρητικού διασκευαστή, στο οποίο βασίζεται το χειρόγραφο της Μαριανής Βιβλιοθήκης (δευτέρος αντιγραφείας Τζανέτος Αβούρης, γύρω στα 1700 στα Επτάνησα). Αυτά συνοψίζονται στο κεφ. 3 (σσ. 29 εξ.). Η αποκατάσταση του κειμένου είναι επομένως, όπως το διατύπωσε ήδη ο Γεώργιος Μέγας, «δυσχερής εργασία» (από το χειρόγραφο της Μαριανής λείπουν λόγω εκλεπμού φύλλου και 150 στίχοι).

Ακολουθεί το συμβατικό κεφάλαιο με την ανάλυση του περιεχομένου (σσ. 33 εξ.), ύστερα το κεφ. «Η Θυσία του Αβραάμ, το πρότυπο και οι πηγές της» (σσ. 35-57). Ως βιβλικό δράμα το έργο βρίσκεται κάπως απομονωμένο στο σύνολο της κρητικής παράδοσης (εκτός από το διαλογικό *planctus Mariae* του Μαρίνου Φαλιέρου [1395-1474] και τα Πάθη του Χριστού από την ίδια περίπου εποχή), άμεσο πρότυπό του είναι το «Lo Isach» του Luigi Grotto (γραμμένο 1550-56, παράσταση το 1558 και το 1581, τυπωμένο μεταθανάτια το 1586): παρ' ότι ο κρητικός ποιητής ακολουθεί εν γένει με ακρίβεια και πιστότητα το κάπως ακαδημαϊκό, ψυχρό και θεολογίζον πρότυπό του, προχώρησε εντούτοις σε ουσιαστικές δραματολογικές αλλαγές: την αδύνατη δεύτερη πράξη εξοβελίζει τελείως με την πρωμότερη δραματολογική τοποθέτηση της σύγκρουσης ανάμεσα στον Αβραάμ και τη Σάρα, την πορεία στο βουνό και την ουσιαστική σύγκρουση με τους υπηρέτες ανάγει σε δεύτερη δραματική αποκορύφωση (στο πρότυπο οι υπηρέτες είναι άχρωμοι και καθαρά λειτουργικοί χαρακτήρες). Ιδίως όμως κερδίζουν οι κεντρικοί σκηναϊκοί χαρακτήρες ένα ανθρωπιστικό βάθος άγνωστο στο πρότυπό της: η «απάνθρωπη» αλαίτηση του Θεού δεν εκλαμβάνεται ως θεολογικό παράδειγμα της απόλυτης υπακοής του «αθλήτη της πίστεως» Αβραάμ, αλλά οι τρεις πρωταγωνιστές, ο Αβραάμ, η Σάρα και ο Ισαάκ ωρμίζουν στην αμήχανη αντιμετώπιση της θέλησης του Θεού, που είναι η καταστροφή της οικογένειας, την οποία τελικά ενστερνίζονται – η θυσία θα είναι εθελοντική, και ως τέτοια δεν χρειάζεται να πραγματοποιηθεί πια: έχει γίνει ήδη μέσα τους (το *amor carnis* μετουσιώνεται σε «συνεργία Θεού»). Αυτή η ιδέα εντοπίζεται και στον Ωριγένη, και από και

διαδόθηκε με την «Αμαρτωλών Σωτηρία» του Αγάπιου Λάνδου· αποτελεί το θεολογικό πλαίσιο του έργου, το οποίο χαρακτηρίζεται από ψυχολογική διαφοροποίηση, την αναβάθμιση του ρόλου της Σάρας και των σκλάβων, που είναι μοναδική στη σχετική ευρωπαϊκή παράδοση (Bakker 1978). Αν ο σχετικός ύμνος του Ρομανού είχε, διαμέσου της Συριακής υμνογραφίας, κάποιαν επίδραση στους Εβραίους της Κρήτης (M. Alexiou, «Women, marriage and death in the drama of Renaissance Crete», στον τόμο: M. M. Mackenzie/ Ch. Roueché (eds.), *Images of Authority*, Cambridge 1989, σσ. 1-23, ιδίως σσ. 12-17), παραμένει δύσκολο να αποδειχθεί, αν και η επίδραση από θρήνους, ιδίως από τα προφορικά μοιρολόγια της Παναγίας στους θρηνητικούς μονολόγους της Σάρας, δεν φάνετα και απίθανη (M. Alexiou, «Literature and popular tradition», Κεφ. 10 στον τόμο: D. Holton (ed.), *Literature and society in Renaissance Crete*, Cambridge 1991, σσ. 239-274, ιδίως σ. 248· ο Bertrand Bouvier μπόρεσε να εντοπίσει μερικές πειστικές παραλληλίες, βλ. B. Bouvier, *Le Mirologue de la Vierge. Chansons et poèmes grecs sur la Passion du Christ: I. La chanson populaire du Vendredi Saint*. Genève 1976, σ. 246). Από την ελληνική λαϊκή παράδοση προέρχεται και η δέσμη μοτίβων «Θάνατος – αναζώωση – γάμος», η οποία παίζει στο έργο επανειλημμένα σημαντικό ρόλο (βλ. σσ. 433-436, 446-448, 461-464, 491-492, 508, 533-536, 618, 797, 868· βλ. σχετικά M. Alexiou, *The ritual lament in Greek tradition*, Cambridge 1974, σσ. 118-128, 189-193; και της ίδιας/P. Dronke, «The lament of Jephtha's daughter: themes, traditions, originality», *Studia Medievale* 12/2 (1971), σσ. 819-863, ιδίως σσ. 843-851) και μπορεί να τεμαχισθεί και στο σημερινό ελληνικό δημοτικό τραγούδι (βλ. W. Puchner, *Studien zum griechischen Volkslied*, Wien 1996, σσ. 82 εξ.).

Το κεφ. 6 καταπιάνεται με το ειδολογικό ζήτημα (σσ. 59-75): κανείς δεν αποκαλεί το έργο σήμερα για «μυστήριο», η ένταξή του στο βιβλικό δράμα της Αναγέννησης και του Ουμανισμού δεν αμφισβητείται πλέον. Πρόσφατο μελέτημα του Σπύρου Ευαγγελάτου («*Η Θυσία του Αβραάμ* κείμενο 'αφηγηματικό' λόγου και όχι θεατρικό έργο», *Αριάδνη* 5, 1989, σσ. 285-288), καθώς και μια κάπως παρεξηγημένη σημείωση του υποφαινόμενου, ότι το έργο πλησιάζει σε μερικά σημεία το «διαλογικό ποίημα» (B. Πούχνερ, *Μελετήματα θεάτρου. Το Κρητικό θέατρο*. Αθήνα 1991, σ. 408) οδήγησαν τον Bakker στην εκπόνηση δύο μελετημάτων (1992, 1994, βλ. παραπάνω), των οποίων τα συμπεράσματα αναπτύσσονται εν συντομία στο κεφάλαιο αυτό, και στα οποία ο συγгр. θωρακίζει με engagement το θεατρικό χαρακτήρα του ποιήματος (την εσωτερική εξέλιξη της δραματογραφίας ανέλυσε ο Bakker ήδη στη μονογραφία του 1978 με μεγάλη πειθώ και με αξιοσημείωτη ευαισθησία και διεισδυτικότητα). Ο προβληματισμός του «θεατρικού», που προκύπτει από τους ανεπαρκείς προσδιορισμούς της σκηνικής δράσης, των αποστάσεων των σκηνικών χαρακτήρων μεταξύ τους και των καταστάσεων της σκηνικής επικοινωνίας, καθώς και από την ίδια την υπόθεση, η οποία δεν επιτρέπει καμιά ενότητα σκηνικού χώρου και σκηνικού χρόνου (την πιο πιθανή σκηνική λύση, σύμφωνα με τις σκηνικές συμβατικότητες της εποχής, υπέδειξε ο υποφαινόμενος και δέχτηκαν οι εκδότες, «il monte, che si apre», βλ. W. Puchner, «Scenic space in Cretan theatre», *Μανταφορός* 21, 1983, σσ. 43-57), οδηγείται μέσω λεπτομερειακών συζητήσεων και αναλύσεων του δραματικού κειμένου σε πιθανές λύσεις (ο Bakker μάλιστα προχωρεί και περισσότερο: στο κείμενο προσθέτει σε αγκύλες τους σκηνικούς τίτλους και τη διάρεση σε πράξεις του «Lo Isach» που εφαρμόζει στο κείμενο της «Θυσίας», και στις σημειώσεις προσθέτει, επίσης ευδιάκριτα ως προσθήκη, δικές του σκηνικές οδηγίες για την καλύτερη κατανόηση της

σκηνικής δράσης – πράγμα ασυνήθιστο και συζητήσιμο ως εκδοτική πρακτική) βέβαια η προβληματική έγκειται στο γεγονός, ότι κανονικά ένα δραματικό κείμενο πρέπει να ορίζει αυτά τα πράγματα με τη μορφή εσωκειμενικών σκηνικών οδηγιών και μ' έναν τρόπο λιγότερο περιπλοκο από αυτόν που γίνεται στη «Θυσία», όπου χρειάζεται εκτενής συζήτηση και υποθετική αποκατάσταση της σκηνικής δράσης, και οι προτεινόμενες λύσεις σε μερικές περιπτώσεις δεν φαίνεται να είναι αποκλειστικές. Αυτές οι δυσκολίες αποκατάστασης της θεατρικότητας του κειμένου προκύπτουν από την προσπάθεια προσομοίωσης και επιπεδοποίησης του θεατρικού κειμένου στην αφηγηματική ψυχοφελή θρησκευτική γραμματεία, η οποία έλαβε χώρα ήδη στα αρχικά στάδια της παράδοσης του κειμένου, που δεν μας είναι πια προσπτά και έτσι δεν μπορούμε πια να γνωρίζουμε, σε ποια έκταση έγινε αυτή η προσπάθεια και σε ποιο βάθος έφτανε: για την αρχική θεατρικότητα του κειμένου, δεδομένου ότι το ιταλικό πρότυπο που ακολουθείται είναι έργο δραματικό, λίγες είναι οι αμφιβολίες. Το ερώτημα είναι: τί σώζεται από αυτό και πόσο λειτουργικά είναι τα υπαρκτά θεατρικά στοιχεία; Η επιμέρους επιχειρηματολογία, που συζητεί τις τρεις αριστοτελικές ενότητες (οι οποίες στην παράδοση του θρησκευτικού θεάτρου στην Ελλάδα έτσι κι αλλιώς δεν τηρούνται), τις ακόμα αναγνώσιμες τομές της διαίρεσης σε πράξεις και σκηνές, την έλλειψη άμεσων σκηνικών οδηγιών, το σκηνικό χρόνο, στοιχεία της «δείξεως», την αποβολή προλόγου και χορικών (τα τελευταία δεν συνηθίζονται και στα άλλα έργα των θρησκευτικών δραματών στην Ελλάδα της Αντιμεταρρύθμισης), πρέπει να αποτελέσει μάλλον θέμα ειδικού μελετήματος. Για πιθανές ή όχι παραστάσεις μόνο εικασίες μπορούμε να διατυπώσουμε: η παράδοση του κειμένου κατά το 17ο αιώνα δεν φανερώνει ευρύτερη διάδοση, μόλις το 18ο και 19ο αιώνα κυκλοφορεί το έργο ως ψυχοφελές λαϊκό ανάγνωσμα: απαργελίες με ψαλμωδική φωνή και μελωδίες τεκμηριώνονται για την Κρήτη του 19ου αιώνα, θεατρικές παραστάσεις στα πλαίσια των αποκριάτικων «ομιλιών» στα Επτάνησα. Εκεί ανεβάζει ο Διονύσιος Ταβουλάρης το 1855 το έργο με ερασιτέχνες ως «ιερόν δράμα», κατά τον τίτλο της έκδοσης του 1836, όπου αποκαλείται για πρώτη φορά με το χαρακτηρισμό αυτό.

Το επόμενο κεφάλαιο (κεφ. 7, σσ. 77-96) αφιερώνεται στη «γλώσσα» τα κυριότερα έργα της κρητικής λογοτεχνίας της άνησης/γράφτηκαν ανάμεσα στο 1570 και το 1613 και σχηματίζουν ένα συγκριτικό corpus κειμένων, πράγμα που επιτρέπει μέσω της άμεσης και έμμεσης σύγκρισης, την εντόπιση υφολογικών διαστρωματώσεων, μορφολογικών παραλλαγών, προτιμήσεων των εκάστοτε συγγραφέων και ποιητών κτλ.: τέτοιες συγκριτικές και στατιστικές εξετάσεις χρειάζονται την υποστήριξη εκ μέρους των ηλεκτρονικών εργαλείων, και τέτοιες εργασίες υπάρχουν σήμερα για τη «Θυσία», τον «Ερωτόκριτο» (υπό έκδοση) και τις κωμωδίες (ακόμα अधημοσίευτη). Η περιγραφή της γλώσσας του έργου επιχειρείται και προχωρεί με την παραδειγματική ακρίβεια των έμπειρων φιλόλογων: φωνητική, μορφολογία, συντακτικό, λεξικογραφία, σύγκριση με άλλα κρητικά κείμενα της εποχής. Το κεφ. 8 αναλύει «μέτρο και ρίμα» (σσ. 97-109), όπου το computer της Dia Philiprides έχει το λόγο: εξετάζεται η δομή του δεκαπεντασύλλαβου, ο διασκελισμός, η χασμωδία καθώς και το πλέγμα συνίτηση/έκθλιψη/αφαίρεση/κράση, η ομοιοκαταληξία κατά μορφολογία και λειτουργικότητα: η δραματουργική σύνδεση χτυπητών ομοιοκαταληξιών και δραματικών αποχορηγμάτων αποτελεί ένα γόνιμο πεδίο παραπέρα αναζητήσεων (βλ. W. Puchner, «Reimstudien zum Kretischen Theater», *Αριάδνη* 5 Αφιέρωμα στον Στ. Αλεξίου, Ρέθυμνο 1989, σσ. 313-323).

Κατόπιν οι εκδότες καταπιάνονται με το περίπλοκο και «βεβαρυμένο» ζήτημα της

χρονολόγησης και της πατρότητας (σσ. 111-127): στο μαρζιανό χειρόγραφο υπάρχει στο τέλος μια εξάστιχη προσθήκη, όπου αναφέρεται στην αρχή: «Stus ghiglius exacosius triandapende egigni/ inverso arona Criticó»: το χωρίο αποτέλεσε αντικείμενο μιας μακρόχρονης διένεξης, εάν αναφέρεται στην αντιγραφή του κειμένου ή στη συγγραφή του (μόλις αργότερα ταυτίστηκε ο ένας από τους δύο αντιγραφείς ως ο Τζανέτος Αβούρης, που ζει το 1700 στα Επτάνησα). Οι εκδότες καταλήγουν στο εξής συμπέρασμα: γραφέας αυτών των στίχων πρέπει να ήταν ο Αβούρης, ο οποίος αντιγράφει τη χρονολόγηση του προτύπου του (δηλαδή από ανώνυμο Κρητικό, πιθανώς διασκευαστή του αρχικού κειμένου). Από αυτή την τοποθέτηση προκύπτει ένας *terminus post quem* το 1586 και ένας *terminus ante quem* το 1635: το πρώτο δεν είναι τελειώς βέβαιο, γιατί και η χειρόγραφη μορφή του «Lo Isach» θα μπορούσε να έχει φτάσει πιο νορδία στην Κρήτη (συγγραφή 1550-56), ενώ το δεύτερο δεν κλονίζεται εύκολα, γιατί το πρότυπο αντιγραφής του Αβούρη πρέπει να ήταν ήδη μια διασκευή του αρχικού κειμένου. Για την πατρότητα προκύπτουν μόνο έμμεσα στοιχεία από το ίδιο το κείμενο: ο ποιητής είναι θεολογικά μάλλον αδιάφορος, δεν δίνει το βιβλικό background της δράσης, διαθέτει κάποια κατανόηση της παιδικής ψυχολογίας (βλ. τώρα τη νεότερη εργασία της I. Berthoud-Papandropoulou, «Expression de l'irréalité en vue d'un sacrifice qui n'aura pas lieu: analyse psycholinguistique de quelques propos du sacrifice d'Abraham, oeuvre de théâtre crétois du XVIIe siècle», στον τόμο: A. D. Lazaridis/V. Barras/T. Birchler, *Βουκόλεια. Mélanges offerts à Bertrand Bouvier*, Genève 1995, σσ. 313-325), είναι ποιητικά ιδιοφυής, οικείος προς την ορθόδοξη παράδοση. Από την κριτική έκδοση του «Ερωτόκριτου» από το Στυλιανό Ξανθουδίδη το 1915 υπάρχει στη σχετική βιβλιογραφία η υπόθεση, ότι συγγραφέας της «Θυσίας» είναι ο Βιτσέντσος Κρανός (1553-1613, ο Ευαγγελάτος και άλλοι έχουν αμφισβητήσει την ταύτιση αυτή), η οποία έγινε συν τω χρόνω «βεβαιότητα» χωρίς να προσκομιστούν άλλα αποδεικτικά στοιχεία: μόνο ο Μέγας στην πρώτη έκδοσή του (1943) αμφισβήτησε το βάσιμο της υπόθεσης, η οποία στηρίζεται κυρίως σε υφολογικά και γλωσσικά κριτήρια, και μόλις τις τελευταίες δύο δεκαετίες ακούγονται πιο συχνά κάποιες επιφυλάξεις. Οι εκδότες καταγράφουν ένα προς ένα τα επιχειρήματα υπέρ και κατά της πατρότητας του ποιητή του «Ερωτόκριτου»: συνηγορεί η ύπαρξη μιας σειράς σχεδόν ταυτόσημων στίχων με κάποιο ορισμένο προσωπικό «χρώμα», σπάνιες λέξεις και μια χρησιμοποίησή τους, που δηλώνει ενδεχομένως τον ίδιο ποιητή (υπάρχουν και κάποιες παραλληλίες στην πρωτότυπη διασκευή προτύπου, όπως και στην περίπτωση του «Ερωτόκριτου», όπου παρατηρούνται κάποιες δραματουργικές δομές), όπως και κάποιο ενδιαφέρον για την παιδική ηλικία (ως τώρα μόνο S. Baud-Bovy, «Sur l'auteur et la date du *Sacrifice d'Abraham* et de l'*Erotocritos*», *Byzantion* 13, 1938, σσ. 739-744) και ο κυρίαρχος ρόλος μιας γυναίκας στην υπόθεση: σ' αυτά τα επιχειρήματα υπάρχουν λίγες επιφυλάξεις, περισσότερο βάσιμη είναι η γενική ένσταση για μια εσπευσμένη λύση του προβλήματος χωρίς επαρκή βάση: τα αντεπιχειρήματα είναι κάποια στοιχεία της υφολογίας, που διαφέρουν ουσιαστικά, η συχνότητα της χασμοδίας, ενώ οι διαφορές της μορφολογίας της ρίμας μπορεί να προέρχονται και από τη διαφορετικότητα των λογοτεχνικών ειδών. Καλύτερες βάσεις για μια λύση του προβλήματος της πατρότητας θα προσφέρει η έκδοση των concordances του «Ερωτόκριτου» από τον David Holton και την Ντία Φιλιππίδου, η οποία έχει ολοκληρωθεί.

Το Κεφ. 10 για την πρόληψη του έργου (σσ. 129-136) είναι μάλλον σύντομο: εκτός από τη χειρόγραφη και έντυπη παράδοση αναλύεται και το ιντερμέδιο «Η θυσία του

Αβραάμ» στο ανέκδοτο χιότιχο δράμα για τον «Ελεάζαρο και τους επτά παιδιάς Μακαβαίους» του Μιχαήλ Βεσπάρχη (πριν απ' το 1662), το οποίο όμως δεν έχει καμιά σχέση με το κρητικό έργο· επίσης ασχολείται με απηγήσεις στη «Θυσία του Ιεφθάε» στον τόμο «Καθρέπτη Γυναικών» του Κασάριου Δαπόντε (1713-1784) (βλ. με νέα τεκμήρια Β. Πούγγρε, «Η πρόσληψη των δραματικών έργων του Κρητικού θεάτρου», στον τόμο: *Ανιχνεύοντας τη θεατρική παράδοση*, Αθήνα 1995, σσ. 178-196, ιδίως σσ. 191 εξ. και του ίδιου, «Μεθοδολογικοί προβληματισμοί και ιστορικές πηγές για το ελληνικό θέατρο του 18ου και 19ου αιώνα», στον τόμο: *Δραματολογικές αναζητήσεις*, Αθήνα 1995, σσ. 141-344, ιδίως σσ. 191 εξ.)· αναλύει επίσης ένα χειρόγραφο από τη Νάξο του 18ου αιώνα («Η απαρηγμένη των Χανίων»), όπου αντιγράφονται ολόκληρα χωρία από τη «Θυσία», ένα φρασεολογικό ποίημα με το ίδιο θέμα, από το οποίο παραθέτει ο Χαρίσιος Μεγδάνης στην ποιητική του («Καλλιότητα Παλινοστούσα ή Περί Ποιητικής Μεθόδου», Βιέννη 1819) 12 στίχους του Ισαάκ (το ποίημα μπορεί να έχει δημιουργηθεί και ανεξάρτητα από τη «Θυσία», βλ. Πούγγρε, *Δραματολογικές αναζητήσεις*, ό.π., σσ. 193 εξ.)· ύστερα ασχολείται με τις μεταφράσεις (τουρκικές 1783, τυπωμένη 1800 και 1844, νέα μετάφραση 1836 και 1862 – η τελευταία επανεκτυπώνεται ακόμα και στον 20ό αιώνα, μια σερβική του V. Rakic [1750-1818], στα αλβανό-τουρκικά 1812, ολλανδικά 1919, γαλλικά 1924, αγγλικά 1929, 1989 και 1991), με τις επανησιακές «ομιλίες» και την παράσταση του Δ. Ταβουλάρη στα 1855 στη Ζάκυνθο, δεν ασχολείται όμως με τη σημαντική προσληπτική πορεία του έργου στις ελληνικές σκηνές του 20ού αιώνα ως μεσαιωνικού «μυστηρίου», με τη διάδοσή του στη λαϊκή λογοτεχνία (μοιρολόγια, μαντινάδες, θρήνοι της Παναγίας), με τις αρνητικές κρίσεις του Ρίζου Νερούλου (1827) και του Ρίζου Ραγκαβή (1877) ως την πρώτη θετική αντιμετώπιση από τον Ψυχάκη (1903) στα πλαίσια των γλωσσικών αγώνων. Επίσης παραλείπεται μια παρουσίαση της αξιολόγησης του έργου στις λογοτεχνικές ιστορίες του 20ού αιώνα και στις αισθητικές και ποιητικές κριτικές και εκτιμήσεις, καθώς και τις ενδεχόμενες απηγήσεις στη λογοτεχνία του 20ού αιώνα.

Ακολουθούν ζητήματα μεθοδολογίας, που αφορούν την προκειμένη έκδοση (σσ. 137-154) και συζητούνται μεμονωμένες επιλογές, που έπρεπε να γίνουν για την παρουσίαση του κειμένου και αφορούν την ορθογραφία, την αποκατάσταση των κρητικών ιδιοματικών τύπων, τον apparatus criticus, την υποθετική διαίρεση σε πράξεις και σκηνές (σύμφωνα με το πρότυπο), που υποδεικνύεται με αστερίσκους, ενώ σκηνικοί τίτλοι, ομιλούντα πρόσωπα, σκηνικός χώρος κτλ. χαρακτηρίζονται στα κριτικά Σχόλια ως προσθήκη των εκδοτών· επίσης συζητείται η παράλειψη των σκηνικών οδηγιών κτλ.

Ακολουθεί το ίδιο το κείμενο με τον apparatus criticus (σσ. 155-207), το οποίο αποτελεί τελικά ένα μικρό μέρος του όλου τόμου. Η προτεινόμενη διαίρεση σε σκηνές, η οποία οδηγεί σε πολλές περιπτώσεις σε mini-σκηνές, πρέπει να αποτελέσει θέμα εκτενών σχολιασμών, γιατί εκτός από τα κριτήρια της έκδοσης κλασικιστικών δραμάτων για την εισαγωγή σκηνικών τίτλων (αλλαγή στη σύσταση των παρόντων προσώπων επί σκηνής, που οδηγεί π.χ. στην περίπτωση της πέμπτης πράξης της «Ερωφίλης» σε μια κατακερματισμένη της σκηνικής ενότητας) εφαρμόζονται και άλλα κριτήρια.

Το μεγαλύτερο τμήμα του δεύτερου μέρους του τόμου αποτελούν τα «Σχόλια» (σσ. 209-342). Η προβληματική παράδοση του κειμένου αναγκάζει σε πολλές περιπτώσεις σε επιλογές και αποφάσεις, που πρέπει να ζυγιστούν προσεκτικά· στην προσεκτική και περιεκτική τεκμηρίωση αυτών των επιλογών αποδεικνύεται η αυθεντία και η γνώση των έμπειρων φιλολόγων. Αλλά και θεατρολογικά προβλήματα αποτελούν αφορμή συζητήσε-

ων. Οι προσθήκες των σκηνικών τίτλων και σκηνικών οδηγιών πρέπει να ελεγχθούν ακόμα στις λεπτομέρειες (σε ένα ειδικό μελέτημα). Αξιοπρόσεκτο είναι το engagement των εκδοτών, να αποδώσουν δικαιοσύνη στο αρχικό θεατρικό έργο και στη θεατρικότητά του και να αναφέρουν την τάση της παράδοσης που εντάσσει το έργο στην αφηγηματική ψυχοφελή θρησκευτικο-διδασκτική γραμματεία. Αυτό το εγχείρημα, να αποκατασταθεί ένα κομμάτι της δραματικής Weltliteratur και να απελευθερωθεί από την επιτεδοποιητική λείανση και μετατροπή του κειμένου με τα αισθητικά και θεωρητικά μέτρα και σταθμό μιας διαφορετικής παράδοσης και ενός διαφορετικού λογοτεχνικού είδους, το οποίο ωστόσο σ' αυτή τη μορφή βρήκε πλατιά λαϊκή διάδοση, και να αναδείξει το αρχικό ποιητικό μεγαλείο αυτού του θρησκευτικού έργου της δοκιμασίας και της εσωτερικής ωρίμανσης, μοναδικό στην ευρωπαϊκή παράδοση των δραμάτων για τον Αβραάμ και τον Ισαάκ, δεν μπορεί αλλιώς να χαρακτηριστεί παρά συμπαθητικό.

Ένα παράρτημα παρουσιάζει σε διπλωματική έκδοση το Μαρκιανό χειρόγραφο στα λατινικά γράμματα (σσ. 343-379 με ουσιώδεις προβληματισμούς για τη φωνητική μεταγλώττιση του ελληνικού στα λατινικά γράμματα, όπως ήταν σε χρήση το 16ο και 17ο αιώνα) και ένα σχετικά σύντομο γλωσσάριο (σσ. 381-408). Το πολυτονικό κείμενο, που παρήγαγε ο ηλεκτρονικός εγκέφαλος των εκδόσεων του Πανεπιστημίου Κρήτης είναι παραδειγματικό στην καλαισθησία του. Τυπογραφικά λάθη συνάντησα μόνο στις σελίδες 91, 131 (1695 αντί 1685 ήταν η βενετική κατοχή της Χίου), 136 και 150. Ο αναγνώστης θα χαρεί τον ευπαρουσίαστο τόμο και θα ξαναδιαβάσει με απόλαυση, σ' ένα αποκαθαρμένο κείμενο (αν και θα βρει ορισμένα αγαπητά χωρία σε κάπως διαφορετική μορφή), ένα από τα αριστουργήματα της κρητικής λογοτεχνίας, ενώ οι φιλόλογοι θα πιάσουν τη δεύτερη έκδοση του Μέγα σε φτηνό και λεπτό χαρτί της μετακατοχικής εποχής, για να ξεκινησουν τη σύγκριση σε ζητήματα γλωσσικών λεπτομερειών· γιατί οι μεταγενέστερες ενστάσεις σε λεπτομέρειες και οι χρηστικές εκδόσεις της Τσαντσάνογλου και του Τωμαδάκη δεν ακυρώνουν τη βάσιμη φιλολογική εργασία του Έλληνα λαογράφου σε μια πολύ δύσκολη εποχή, εργασία την οποία αναγνωρίζουν χωρίς επιφυλάξεις οι νέοι εκδότες. Η νέα έκδοση της «Θυσίας του Αβραάμ» δημιουργεί και νέα standards στην εκδοτική κρητικών κειμένων, τα οποία δύσκολα μπορούν να ξεπεραστούν. Η θεατρολογική εξέταση της έκδοσης απαιτεί όμως ένα ολοκληρωμένο μελέτημα, το οποίο θα παρουσιαστεί εν καιρώ.

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ